

R. ŠERPITYTĖ

TEISINĖS SĄMONĖS SAMPRATA IKIMARKSINĖJE SOCIOLOGIJOJE

Nuo seniausių laikų buvo ieškoma teisingumo prigimties bei įstatymų tobulinimo pagrindų. Tačiau idealistine metodologija besivadovavusioje ikimarksinėje sociologijoje teisės prigimtis aiškinama spekuliatyviai: teisė tampa pirmąja socialinių įvykių priežastimi, šalia visuomenės esančia ir jos gyvenimą lemiančia valia. Toks požiūris į teisę kaip į reiškinių, neturintį ryšio su visuomenės ekonomine struktūra, sudarė pagrindą ir vadinamajai teisės filosofijai,— savarankiškai filosofijos disciplinai, kurios problematikos branduolys — teisės prigimties, esmės bei vaidmens visuomenėje analizė. Šiame straipsnyje ir bus pabandyta istoriniu bei metodologiniu aspektu peržvelgti teisinės sąmonės aiškinimo raidą nuo seniausių laikų iki marksizmo atsiradimo.

Teisė buvo filosofinės refleksijos objektas jau senovėje. Pačiose seniausiose antikos teorijose randame samprotavimų apie valstybę, įstatymus. Tačiau iki pat sofistų laikų šių klausimų reikšmė filosofijoje tebuvo antraeilė. Natūrfilosofinė refleksija yra objektyvistinė, besidominti išoriniu pasauliu.

Heraklitui nerūpi politika, jo samprotavimai persmelkti minties apie žemiškojo egzistavimo laikinumą. Tai, kas laikina, negali būti labai reikšminga. Tačiau išlikusiuose fragmentuose randame keletą praktinio pobūdžio pastabų, ypač pabrėžiama įstatymų galia. Žemiškojo įstatymų šaltinis esąs dieviškasis įstatymas. O tai sutampa su logu, protu, prigimtimi. Polio gyvenimas bei jo įstatymai turi atitikti logą, kuris vieniems lėmė būti dievais, kitiems — žmonėmis. Žmonių nelygybė vaizduojama kaip neišvengiamas visuotinės kovos rezultatas. Kitame aforizme sakoma: „Vienas, jeigu jis geriausias, tas pat, kas dešimt tūkstančių“. Čia, matyt, galime įžiūrėti Heraklito pastangas teikti pirmenybę aristokratijos, o ne demokratijos principui: valstybę turi valdyti ir įstatymus priimti išmintingiausieji, o ne minia. Heraklito filosofijoje, kuri tėra tik tikrųjų politinių teorijų užuomazga, išryškėja bendra natūrfilosofijos kryptis: „Teisingumo idėja čia reiškė griežtą, nežinia kieno nustatytą pasaulio tvarką, kuri kartu buvo visko matas ir saikas“¹. Graikų natūrfilosofijoje

¹ Lozuraitis A. Tiesa ir vertybė.— V., 1980, p. 45.

ji įsmevinama likimo, proto, logo sąvokomis.

Sofistika — pirmasis ryškus antikos filosofijos posūkis į antropologizmą. Tai reiškė ne tik filosofinės problematikos pasikeitimą, žmogiškojo pasaulio tapimą filosofinės refleksijos objektu. Tai buvo ir didysis antikos filosofijos užmojis su žinių, mokslo pagalba užvaldyti gyvenimą ir pertvarkyti jį. Graikija, kaip ir Naujoji Europa, sofistų asmenyje turėjo savo švietimo amžių, *siècle des lumierès*.

Sofistai — profesionalūs išminties mokytojai — politikos ir teisės klausimams skiria svarbią vietą. Šių klausimų formulavimu jie priartėjo prie paties ikimarksinės teisės filosofijos branduolio. Pirmąkart suabejota galiojančių įstatymų teisingumu. Tačiau kalbėti apie sofistus kaip apie vienos teorinės doktrinos atstovus būtų klaidinga. Jų požiūriai į įstatymų prigimtį dažnai nesutampa ar net priešingi. Bendrumas, leidžiantis išvelgti sofistikoje tam tikrą pažiūrų vienovę, sąlygotas ne teorinės doktrinos, o pobūdžio tų praktinių uždavinių, kuriuos jie sau kėlė. Tai buvo kritizmo ir tikėjimo švietimo visagalybė amžius. „Dorybės galima išmokyti“, — šia trumpa formule išreiškta švietėjiškos sofistų programos esmė.

Sofistai atsisako senos natūrfilosofinės įstatymo garbinimo tradicijos ir paskelbia, kad įstatymas yra ne valdovas, o tironas. Kartu iškyla įstatymų prigimties klausimas. Senos natūrfilosofinės sistemos netiko įstatymų prigimčiai paaiškinti, nes pats suabejojimas įstatymų teisingumu rodė tų sistemų netvirtumą. Kokiu keliu eina sofistai, sprendami įstatymų prigimties klausimą?

Protagorui valstybė buvo teisingumo matas ta pačia prasme, kokia žmogus — visų daiktų matas. Kiekvienai valstybei teisingi tik savi įstatymai ir tik tam laikui, kol jie tokie atrodo. Jokio natūralaus, visuotinio, absoliučiaus teisingumo nėra. Kraštutinis reliatyvizmas būdingas Protagorui ne be skepticizmo žymių. Jeigu nesama jokio visuotinio teisingumo, tai pozityvaus įstatymo autoritetas labai problemiškas. Tai jau nebe ankstesnis įstatymas — visų mirtingųjų ir nemirtingųjų valdovas, o tik žmonių susitarimo padarinys.

Kiti sofistai, traktuodami įstatymus konvencionalistiškai, mato ir jų tobulinimo galimybę: įstatymus suderinti su prigimties reikalavimais. Tačiau įstatymų kilmės klausimas susiejamas su prigimtinės teisės koncepcija. Tačiau sofistų filosofija yra tik pirmasis mėginimas nubrėžti prigimtinės teisės teorijos kontūrus. Pati tokios teorijos galimybė kyla iš veikiančios teisės priešinio natūraliajai. Ši priešprieša sofistų nevienodai interpretuojama. Protagorui ir Antifonui natūrali būseną — tai *bellum omnium contra omnes*. Ne gamta, o politikos menas įtvirtinąs tarp žmonių gėrio ir teisingumo pradus. Priešingas požiūris pagrįstas mintimi, kad jeigu įstatymas įgauna jėgą ne iš gamtos, o iš kintančios valstybės valios, tai galima kelti klausimą dėl tos valios sankcijos, dėl valstybės teisės nustatinėti įstatymus savo nuožiūra. Pozityvus įstatymas pripažįstamas egzistuojantis ne iš gamtos, o iš žmonių susitarimo, bet tuo

aiškintinas ir jo netobulumas. Tikrasis teisingumas duotas žmogui gamtos — jis vienas ir visiems bendras (Hipijus).

Kai skeptiškas nusiteikimas pozityvių įstatymų atžvilgiu buvo išplėtotas iki loginės pabaigos — prigimtinių asmens teisių gynimo, paaiškėjo, kad tokių teisių gynimas galimas ne tik visuotinės lygybės, bet ir priešingu pagrindu — skelbiant stipresniojo teisę. Taip prasiskina kelią kraštutinis individualizmas, sugriovęs bet kokios pozityvios teorijos galiomybę.

Sofistika ryškiai atspindi vergvaldinės visuomenės prieštaravimus, pasireiškiančius pašlijusia visuomenės tvarka, amoralumu. Būdamą teorinę tų prieštaravimų išraišką, ji, savaime suprantama, negalėjo įveikti jų praktiškai. Tačiau akistatoje su realia tikrove sudužo ne tik švietėjiškos iliuzijos. Vergovinės visuomenės kritika daro įstatymų pagrindimą net idėjų sferoje problemišku dalyku.

Sokrato filosofijoje teisės prigimtis išryškėja, mėginant pozityviai spręsti socialinio teisingumo problemą. Pradedant Sokratu, filosofija gauna racionalistinę dvasią. Sokrato samprotavimai paremti metodologine nuostata, kad žmogaus gyvenimo problemos gali ir turi būti sprendžiamos teoriškai. Suprasti, kas teisinga, kas yra dorybė ir gėris, galima tik turint tam tikrų žinių. Būdamas įsitikinęs, kad yra kažkokia besąlygiška tiesa, laisva nuo asmeninių nuomonių, Sokratas ieškojo pažiniame pastovių bei tvirtų pagrindų ir atrado juos sąvokose, kuriose atsiskleidžianti tikroji reiškinų esmė. Tuo remdamasis, jis imasi racionaliai pagrįsti valstybės ir teisės prigimtį. Sokratas prigimtine teisę laikė tvirtiausiu teisingumo pagrindu. Bet jo teorijoje prigimtinės teisės supratimas įgavo visiškai naują turinį: prigimtine teisė nėra radikaliam priešinama veikiančiajam įstatymui. Nerašytų, dieviškų įstatymų idėja tampa Sokratui tik doroviniu veikiančiųjų įstatymų pagrindu. Taip tarp natūralių ir veikiančiųjų įstatymų nustatomas tiesioginis ryšys. Beje, ši aplinkybė sudarė bazę priekaištauti Sokratui, kad jis teisingumo turinį apribojo tik pozityvios teisės turiniu. Tokia pat išvada daroma ir iš Sokrato pasakymo „teisinga ir įstatymiška — viena ir tas pats“. Bet Sokrato filosofijos kontekste ta mintis interpretuotina kaip įstatymiškumo priešpriešinimas savivalei (kuriai atstovavo sofistai), o ne kaip teisingumo sutapatinimas su veikiančiųjų įstatymų turiniu. Sokratas teisingumo netapatino su pozityvia teise, o ieškojo pastarajai moralinio pagrindimo prigimtinėje teisėje.

Taip įstatymas, kaip ideali esmė, atsiskiria nuo konkretaus įstatymo. Panašus yra realiai egzistuojančios valstybės santykis su valstybe, kaip idealia esme.

Sokratas nužymėjo kelią, kuriuoėjo Platonas ir Aristotelis. Platonas socialinio teisingumo realizavimą laiko pagrindiniu idealiai organizuotos valstybės tikslu. Teisingumo prigimties Platonas ieško ypatingu būdu. Kadangi teisingumo reiškinasis susijęs ne tik su atskirais žmonėmis, bet ir su valstybe (beje, su pastarąja ryškiausiai), tai nuo valstybės, jo ma-

nymu, ir reikia pradėti tyrimą². Turėdamas tai galvoje, jis kuria modelį idealios valstybės, kurioje atsiskleidžia teisingumo prigimtis. Platonas prieina išvadą, kad valstybėje teisingumas klesti tada, kai kiekvienas užsiima savo reikalais. Šiuo požiūriu valstybė prilygsta žmogaus sielai, kurioje harmonija pasiekama tik tada, kai kiekvienai sielos daliai tenka, kas jai priklauso. Teisinga valstybė ir teisingas žmogus — neatskiriami dalykai. Teisingumo interpretacijoje politinis ir etinis aspektai iš esmės sutampa.

Be to, prigimtines teisės koncepciją Platonas papildė principu, kad kiekvienas sluoksniškas vykdytų savo priedermes. Bet tokiu atveju tai, kas teisinga iš prigimties, gali būti vadinama tik pareigomis, o ne teisėmis. Tokio teisingumo įgyvendinimas būtų paremtas ne lygybės, o hierarchijos principu.

Idealioje Platono valstybėje išminčių valdžia ir teisingų įstatymų veikimas — neatskiriami dalykai. Čia Platonas kartoja Sokratą: teisingumas yra ir gali būti pažintas. Tačiau jo sukurti idealūs valstybės modeliai rodė, kad jis pažino ir pagrindė tik tai, kas faktiškai buvo vergvaldinėje visuomenėje.

Minėtoje visuomenėje nekeliamas klausimas dėl vergų padėties. Vergai laikomi natūraliu tos visuomenės pamatu. Jiems socialinės santvarkos teisingumas neįrodinėjamas. Ta aplinkybė negalėjo neturėti reikšmės socialinių teorijų pobūdžiui. Pirmiausia, jos buvo elitarinės. Čia ne tiek sprendžiami valstybės, teisės esmės klausimai (nuosekliai išplėtoti, tie klausimai negalėjo nepalieti vergų padėties), kiek samprotaujama, kaip praktiškai organizuoti laisvųjų piliečių gyvenimą. Politikos sritis dar nėra atskirta nuo teisės srities. Teisiniai santykiai yra labiausiai suaugę su ekonominiais santykiais. Todėl vergvaldinėje visuomenėje kelti klausimą dėl teisės reiškia kvestionuoti patį vergovės teisingumą. Kol vergvaldinis gamybos būdas buvo neišsėmęs savo objektyvių galimybių, tol teisinis ekonominių santykių aspektas atrodė natūralus, išplaukiantis iš prigimties ir teoriškai nepagrindinėjamas. Taigi specifinė teisinė ideologija nėra išsikristalizavusi. Todėl ir socialinės teorijos apsiriboja politika ir morale, o teisės klausimai į ideologiją patenka per politinių ir moralinių principų pagrindimą. Prigimtines teisės koncepcija imama kaip argumentas natūraliai grindžiant politiką bei moralę.

Savotiška išimtis šiuo požiūriu yra Ciceronas. Veikaluose „Apie valstybę“ ir „Apie įstatymus“ jis valstybę apibūdina kaip liaudies reikalą (*res populi*). Cicerono politinėje doktrinoje valstybė yra ne tik laisvų jos narių bendro intereso išraiška (tai buvo būdinga daugeliui antikos teorijų), bet ir tų narių „teisinis bendravimas, bendra teisėtvara“¹.

Feodalizmo epocha, trukusi Vakarų Europoje daugiau kaip tūkstantmetį, suformavo požiūrį, kad valstybė ir teisė esančios dieviškos kilmės. Tai suprantama, nes buvo išplėstas piliečio statusas ir išnaudojamajai

² Žr. Platonas. Valstybė.— V., 1981, p. 75.

³ Žr. Цицерон М. Т. Диалог. О государстве. О законах.— М., 1966, с. 20.

visuomenės daliai — baudžiauninkams. Bet feodalinė žemės nuosavybė ir nuo jos neatskiriamas baudžiauninkų darbas sąlygojo nevienodą piliečių teisinę padėtį. Feodalinėje visuomenėje teisė yra privilegija, o teisinės nelygybės natūralus pagrindimas — problemiškas dalykas. Todėl viduramžiais, F. Engelso žodžiais tariant, „politika ir jurisprudencija, kaip ir visi kiti mokslai, virto paprastomis teologijos šakomis, ir joms galiojo tie patys principai, kurie buvo išgalėję teologijoje. Bažnyčios dogmos kartu pasidarė ir politinėmis aksiomomis, o biblijos tekstai kiekviename teisme gavo įstatymo galią“⁴.

Tomo Akviniečio filosofija, nors ir iškilusi XIII amžiuje — viduramžiškos Europos klestėjimo periodu, jau buvo ryškus bręstančios feodalizmo krizės atspindys. Traktuojant įstatymų prigimtį, ryškus mėginimas suderinti teologinį požiūrį su pasaulietiškuoju. Prigimtinis įstatymas kildinamas iš dieviškojo, o prigimtinio įstatymo konkretizacija esąs žmogiškasis įstatymas. Antikos partikuliarizmą čia pakeičia universalizmo principas — visų lygybė prieš dievą. Tačiau tokio idealo įgyvendinimas tegali būti nusitęsęs į amžinybę. Realiame gyvenime jis tegali būti veiksmingas tol, kol šį idealą pagimdę praktiniai žmonių santykiai nėra išsėmę savo objektyvių galimybių.

Naujų politinių-teisinių idealų iškilimas buvo susijęs su beprasidedančiu feodalinės santvarkos irimu ir kapitalistinių santykių formavimusi. Renesanso, žyminčio istorinio perėjimo iš feodalizmo į kapitalizmą epochą, socialinėse teorijose aktuali yra politikos ir moralės suderinimo problema. Politikos ir moralės santykio problematiškumas ryškiai atskleidžia N. Makiavelio pažiūrose. Tiesa, šis problemiškas išreikštas netiesiogiai, nes pats N. Makiavelis čia nematė teorinės problemos. N. Makiavelio politinėje doktrinoje tikrovė nespraudžiama į kanonizuotas schemas, priešingai, politiniai principai kildinami iš realios tikrovės. To meto politinė praktika, apibendrintai išreikšta N. Makiavelio doktrinoje, bylojo, kad politinei veiklai moraliniai kriterijai negali būti taikomi. Tiesa, tokio politikos tyrimo jis giliau teoriškai nepagrindė. Ypačingą dėmesį jis sutelkia ne metodologiniams, o psichologiniams politikos pagrindams.

Buržuazinio teisinio pasaulėvaizdžio formavimuisi didelę reikšmę turėjo prancūzų buržuazijos ideologo Ž. Bodeno doktrina apie valstybės suverenitetą. Ši koncepcija išreiškė nedalomos, vieningos, pastovios ir esančios virš įstatymų valstybinės valdžios idėją, kuri kartu suponavo vieningą, visiems lygią teisę. Dėl to valstybės suvereniteto idėja nebeišnyksta iš naujųjų laikų politinės vartosenos.

Renesanse vėl atgimsta prigimtinių teisės teorija. Būtent nuo šiol minėta teorija tik ir gauna tradicinę traktuotę, padariusią ją populiarią naujaisiais laikais. Nuosekliausiai šią teoriją išplėtojo olandų mąstytojas H. Grocijus. Jį pirmiausia domino santykis tarp karo ir taikos teisės. Analizuodamas teisės prigimtį, H. Grocijus atmetė mintį, kad teisės

⁴ Marksas K., Engelsas F., Leninas V. Apie religiją.— V., 1982, p. 122.

pagrindą sudaro jėgos, prievartos santykiai. Jo manymu, teisės pagrindas — individo siekimas protingai bendrauti su tokiais pat kaip jis. Šis siekimas esąs kiekvieno žmogaus vidinė ypatybė. H. Grocijus skyrė dieviškąją teisę (*ius divinum*) nuo žmogiškosios (*ius humanum*), o žmogiškojoje teisėje — sukurtąją (*ius civile*) ir prigimtine (*ius naturale*). Kadangi sukurtoji teisė susidaranti istoriškai ir yra priklausoma nuo politinės veiklos, ji esanti istorijos mokslo objektas. Prigimtine teisę H. Grocijus priskyrė filosofijos kompetencijai, vadinasi, teisės filosofiją jis tapatina su prigimtines teisės teorija.

Žmogaus prigimtis, pasak H. Grocijaus, visais laikais esanti ta pati. Kadangi bendraujantys žmonės yra protingos būtybės, jie vertina savo poelgius, ar pastarieji atitinka siekimą bendrauti, ar ne, pagal tai nustatydami poelgių teisingumą⁵. Taip H. Grocijus, laikydamas teisę teisingo elgesio matu, išvelgė teisės sampratoje ir žmogaus praktinio elgesio momentą. Su šiuo teisės sampratos aspektu H. Grocijaus koncepcijoje yra susijęs kitas — teisė laikoma dorovine veikiančio subjekto savybe, įgalinančia jį elgtis pagal prigimties reikalavimus.

H. Grocijaus, N. Makiavelio, Ž. Bodeno politinėse koncepcijose atskleista nemaža esminių teisės sampratos momentų. Tačiau sistemišką išraišką teisės samprata įgauna tik T. Hobso teorijoje. Teisus V. Tatarkevičius, sakydamas, kad N. Makiavelis buvo istorikas, H. Grocijus — teisininkas, o T. Hobsas — filosofas⁶.

T. Hobso koncepcijos pradinis taškas — natūralistinė idėja. Filosofas mano, kad visi žmonės savo fizinėmis bei protinėmis savybėmis yra lygūs ir kad visiems vienodai priklausanti „teisė į viską“. Tačiau žmogus esąs dar ir egoistas, viską vertinąs asmeninių interesų požiūriu. Kito gėrio ir blogio mato nesą. Taigi savo prigimtimi žmogus žmogui — vilkas. Iš čia *status naturalis* — visų karas prieš visus. Tačiau savisaugos instinktas ir įgimtas protas skatina žmones natūralią būseną pakeisti pilietine. Dėl to kiekvienas turi atsisakyti „teisės į viską“ ir sutarties būdu perduoti dalį savo teisių kitiems. Taip gimsta valstybė, o su ja — ir teisė. Patys prigimtiniai įstatymai neturi privalomos galios. Tik jėga juos gali paversti besąlygišku žmogaus elgesio imperatyvu. Taigi T. Hobsas teisę kildina iš politikos, arba, K. Markso žodžiais tariant, teisinius santykius paverčia politinių santykių simptomu.

Prigimtiniai įstatymai atitinka protą, o pilietiniai remiasi jėga. Tačiau savo turiniu jie esą tapatūs. Tik tą neprieštarinumą T. Hobsoi pagrįsti nėra paprasta. Pradiniu tašku imant individo poreikius ir pripažįstant, kad žmogaus prote fiksuoti prigimties įstatymai, tenka konstatuoti, kad žmogaus protas yra pakankamas teisingumo kriterijus ir praktiniame gyvenime. Tačiau T. Hobsas padaro priešingą išvadą — žmogus pats negali pręsti, kas teisinga visuomeniniu požiūriu. Vienintelis gėrio ir blogio matas — pilietiniai įstatymai, teisėjas — monarchas. Taigi T. Hobso teori-

⁵ Žr. Гроций Г. О праве войны и мира.— М., 1956, с. 72—73.

⁶ Žr. Tatarkewicz W. Historia filozofii.— Warszawa, 1968, t. 2, s. 76.

joje atsikartoja sofistų motyvas: laikant jėgą teisės pagrindu, teisingumo kriterijus tampa problema. Sofistai ją sprendžia konvencionalistiškai, o T. Hobsas — formaliai. Tokia mąstymo logika visiškai pajungia individą aukščiausiai valstybės valdžiai, tuo išreikšdama kylančios buržuazijos poziciją į valstybės sutvarkymą. Visos T. Hobso simpatijos — absoliutinės monarchijos pusėje. Monarchas, T. Hobso nuomone, — įsameninta valstybė. Vėliau tai atsikartos B. Spinozos koncepcijoje — „valdovas yra pati valstybė“.

Jau T. Hobso filosofijoje išryškėja bandymas valstybės ir teisės teoriją padaryti tokią pat griežtą, kokie buvo to meto gamtos mokslai. Dauguma T. Hobso filosofijos motyvų vienaip ar kitaip atsikartoja XVIII a. švietėjų teorijose.

Švietėjų programa yra susijusi su racionalistinėmis tobulų įstatymų paieškomis ir tobulą įstatymleidystę sąlygojančių veiksmų nustatymu. Teisingi įstatymai gali būti tik tokie, kurie atitinka žmogaus prigimtį. Iš žmogaus prigimties dedukuojami teisingumo principai, o žmogus švietėjų filosofijoje traktuojamas natūralistiškai, vadinasi, abstrakčiai. Gamtinės žmogaus prigimties postulavimas įgalina naudą, interesą, poreikį laikyti pagrindiniu ir neatskiriamu žmogaus prigimties bruožu. Nauda tampa teisingumo kriterijumi. Tačiau akivaizdu, kad esama ne tik asmeninių, bet ir visuomeninių interesų, kurie nesutampa su pirmaisiais. Taip iškyla asmeninių ir visuomeninių interesų derinimo problema. Ją sprendžiant, didžiausia reikšmė teikiama įstatymų tobulumui. Visuomeninis interesas galės determinuoti asmeninį tik būdamas tinkamai išreikštas įstatymais. Be tobulų įstatymų net visuomenės moralė esanti problemiška. „<...> etika yra tuščias mokslas, jeigu ji nesusijusi su politika ir įstatymų leidyba“⁷. O įstatymų leidėjai visada linkę asmeninį interesą priešpriešinti visuomeniniam. Todėl reikia apšviesti, perauklėti visuomenę. Kaip žinoma, racionalistinis metodas nebuvo pakankamas pagrindas švietėjų programai formuluoti. Jis tik apnuogino natūralistinių postulatų bejėgiškumą aiškinant visuomeninius reiškinius.

Vėlesnė filosofija intuityviai perėmė iš švietimo epochos dėmesį teisei, įstatymams, nes to reikalavo praktinės gyvenimo sąlygos. Klostantis kapitalistiniams santykiams, reikėjo išlaisvinti išnaudojamą visuomenės dalį iš juridinės priklausomybės gamybos priemonių savininkams. Imama skelbti, kad visus visuomenės narius įstatymai liečia vienodai. Tačiau tos lavybės pagrindu laikomos žmogaus savybės, kurios išryškėjo tik išsivysčius patiemis kapitalistiniams santykiams. Teisė socialinėse teorijose vaizduojama kaip žmonių socialinio gyvenimo pagrindas, kaip iškilusi virš valstybės valia. „Teisinės valstybės“ pradus įtvirtinusios epochos sąmonėje ryškus tikėjimas politinių institutų visagališkumu. Buvo manoma, kad „teisinė valstybė“ turinti pakankamai priemonių įgyvendinti žmonių laisvę, lygybę, brolybę. Į teisę žiūrima kaip į kultūros raidos galutinę tikslą. Tokia teisės apoteozė grindžiama dviem principais: indi-

⁷ Гельвеций К. Сочинения в двух томах.— М., 1973, т. 1, с. 262.

vidualizmu, kuris reikalavo sutelkti dėmesį į valstybės uždavinius bei įsipareigojimus atskiro asmens atžvilgiu, ir žmogaus-piliečio pareigomis bendrą reikalą atstovaujanciai valstybei.

Jau prancūzų buržuazinės revoliucijos ideologo Ž. Ž. Ruso teorijoje šių dviejų principų suderinimas iškyla kaip teorinė problema: „Surasti tokią asociacijos formą, <...> kurioje kiekvienas, susijungdamas su visais, vis dėlto yra pavaldus tik pats sau ir lieka toks pat laisvas, kaip ir anksčiau“⁸. Ž. Ž. Ruso doktrinoje šie du principai derinami apibrėžiant liaudies valią ir ieškant būdo, kaip ją išreikšti įstatymuose. Ž. Ž. Ruso vadovaujasi politiniu požiūriu ir pajungia individą bendrai valiai, teigdamas, kad privatus ir visuomeninis interesas visiškai sutampa. Ž. Ž. Ruso manė sukūręs lengvą, visiems prieinamą ir tikrai liaudišką politiką — *la police aisée*. Liaudies valios apibrėžimą Ž. Ž. Ruso laikė vos ne matematiniu uždaviniu: „atmeskite iš šių valios pareiškimų vienas kitą panaikinančius kraštutinumus; sudėję likusius skirtumus, gausite bendrąją valią“⁹. Bet tokia regimybė galėjo susidaryti tik nepripažįstant jokių neatimamų asmens teisių. Nors Ž. Ž. Ruso pažiūra į mokslą ir civilizacijos laimėjimus negatyvi, jis, aiškindamas visuomeninius reiškinius, neperžengia to laikotarpio gamtamokslinio pasaulėvaizdžio ribų.

I. Kantas buvo, be abejonės, paveiktas Ž. Ž. Ruso socialinės doktrinos. Tačiau I. Kanto kritinė filosofija pirmiausia yra įsisąmoninimas to, kad gamtamokslinis mąstymas ribotas ir žmogaus praktinis gyvenimas nesutelpa į jį. I. Kantas teorinį pažinimą apriboja reiškinų sritimi. Žmogus, kaip gamtinė būtybė, irgi priklauso reiškiniams, bet protas išskiria jį iš reiškinų pasaulio; žmogaus veikloje ryškus dvasinis pradas, žymintis jo priklausomumą kitam, tik mintimi suvokiamam pasauliui. Esminė žmogaus, kaip protingos būtybės, savybė yra laisvė. Ji sąlygoja praktinį žmogaus elgesį. Tačiau tokio elgesio teorinis protas negali pažinti, jį apibrėžti gali tik praktinis protas. Pastarasis, apibrėždamas žmogaus elgesį, ne pažįsta, koks yra tas elgesys, o numato, koks šis turi būti, t. y. formuluoja apriorines elgesio taisykles. Ne pažinimas padaro žmogų dorą, teisingą, o praktinio proto sugebėjimas numatyti elgesio kryptį. Todėl I. Kantas sako, kad jei kas ir gali žmogų priversti vienaip ar kitaip pasielgti, tai niekas negali priversti žmogų turėti tam tikrą tikslą. Tai priklauso vien nuo jo paties. Taigi esminė praktinio proto veiklos sąlyga yra valios laisvė. Valios autonomija apsaugo žmogų ne tik nuo kitų asmenų savivalės, bet ir nuo jo pajungimo visuomenei.

I. Kanto praktinė filosofija apima tiek žmogaus priedermių pačiam sau, tiek kitiems žmonėms numatymą. Moralės problemoms I. Kantas skiria daugiausia dėmesio. Teisės apibrėžimas, atskirtas nuo moralės, būtų jo filosofijoje nesuprantamas dalykas. Tačiau grynai formalus prak-

⁸ Ruso Ž. Ž. Rinktiniai raštai.— V., 1979, p. 148.

⁹ Ten pat, p. 160.

tinio žmogaus elgesio reglamentavimas daro teisės ir moralės santykių sudėtingą.

Bendriausiu pavidalu I. Kantas praktinio proto dėsni suformuluoja kaip reikalavimą kiekvienam elgtis taip, kad jo asmeninio elgesio taisyklė galėtų tapti visuotinės įstatymleidystės principu. Dorovės dėsnis reikalauja žmogaus poelgių, kylančių iš tam tikrų apibrėžtų motyvų. Todėl, dorovės požiūriu, poelgis ir motyvas — neatskiriami dalykai. Bet, išoriniu požiūriu, žmogus tuos pačius poelgius gali atlikti ir iš prievartos, ir iš įpratimo. Žodžiu, išoriškai vertinant žmogaus veiklą, subjektyvūs motyvai nereikšmingi. Šis prieštaravimas tarp moralumo ir įstatymiškumo dalija I. Kanto dorovės metafiziką į dvi dalis. Motyvai, kurių reikalauja dorovės dėsnis, I. Kanto vadinami dorovės pareigomis, o išoriniai poelgiai, kurių reikalauja šis dėsnis, — teisės pareigomis. Šitaip, t. y. formaliai, atskyrus dorovės ir teisės pareigas, susidaro prielaida išskirti dorovės ir teisės metafizinių principų analizę.

I. Kanto etika yra individualistinė, ją domina atskiras, save tobulinąs žmogus atomas. Tokioje dorovės sampratoje savaime glūdi mintis, kad politiniai institutai, teisė negali būti siejami su morale „iš vidaus“, t. y. turinio prasme. Politiniai-teisiniai institutai išreiškia, I. Kanto žodžiais tariant, „legalius“ santykius tarp žmonių. Kartu I. Kantas bando apibrėžti, kokį moralinį tikslą turi tų institutų egzistavimas. Dar daugiau — jis savaip pagrindžia dorovę, kuri yra tų institutų egzistavimo pagrindas. I. Kantas norėjo griežtai atskirti etiką nuo teisės filosofijos, netgi priešpriešinti vieną kitai. Tačiau to tikslo realizavimas rodė, kad, formaliu pagrindu bandant atskirti dorovę nuo teisės, neišvengiamai tenka vieną jų paaikškinti kita.

Atskyręs „moralumą“ nuo „legalumo“, I. Kantas norėjo pagrįsti mintį, kad teisės teorija susijusi tik su išoriniu žmogaus elgesio reglamentavimu. Bet, kita vertus, teisės egzistavime I. Kantas įžiūri bendros praktinės žmogaus esmės pasireiškimą, o tai leidžia, jo manymu, laikyti teisės filosofiją atskiru praktinės filosofijos atveju. Vadinasi, praktinio proto dėsnis gali būti taikomas ir teisės sričiai. Tik jokių būdu ne ta prasme, kad teisė būtų kildinama iš dorovės, o kaip valios autonomijos, arba laisvės, dėsnis. Laisvė ne tik sąlygoja dorovę. Neribotas naudojimasis laisve yra savivalė. Visumą sąlygų, apribojančių objektyvaus visuotinio laisvės dėsni pagrindu vieno asmens savivalę kito atžvilgiu, I. Kantas vadina teise. Teisės paskirtis — garantuoti dorovei socialinę erdvę, kurioje ji galėtų reikštis ir kurioje galėtų būti įgyvendinta individo laisvė. Šia prasme dorovė sąlygoja teisę. Bet I. Kantas nekildina teisės normų iš dorovės. Dorovė negalinti būti tiesioginis valstybės poveikio objektas. Teisė savo paskirtį atliks tik tada, kai juridinės normos bus tik išorinės, „legalios“, nesikėsinančios į dorovinę asmenybės autonomiją.

Kadangi dorovę ir teisę I. Kantas apibrėžia formos požiūriu, iš jo kategorinio imperatyvo kyla grynai formalus reikalavimas, kad įstatymus reikia vykdyti.

Teisė, būdama visuotinai privaloma, prievartinė, suponuoja valstybę. I. Kantas mano, kad valstybingumą sąlygoja ir jo gyvavimą galų gale pateisina kategorinio imperatyvo reikalavimai.

Valstybėje I. Kantas, panašiai kaip ir Ž. Ž. Ruso, įžiūri bendros valios išikūnijimą. Tačiau bendros valios samprata I. Kanto filosofijoje įgauna kitą prasmę. Visuotinis laisvės dėsnis, pritaikytas teisei, apėmė ir lygybės reikalavimą. Visi yra lygūs laisvės atžvilgiu. Todėl I. Kantas ir galėjo teigti, kad vienintelė įgimta teisė yra laisvė, o visos kitos iš jos išplaukia. Taip suprantant laisvę, pasikeičia bendros valios apibrėžimas. Įstatymų leidybos valią I. Kantas apibrėžia kaip jungtinę ir *a priori* išplaukiančią iš proto liaudies valią. Bendroji liaudies valia — tai ne faktinis susitarimas, kurį pagal savo norus ir galimybes sudaro atskiros valios. Bendroji liaudies valia I. Kanto filosofijoje įgauna reikšmę visuotinio reguliatyvaus principo, su kuriuo turi būti suderintos atskiros valios. Bet tada proto dėsnis, kuris turi pasireikšti bendroje valioje, tampa aukštesniu negu laisvas atskirų valių pasireiškimas. Tada reikia pripažinti, kad teisė, kuri įkūnija savimi laisvą proto dėsnį, yra žmonijos istorijos užbaigimas ir galutinis tikslas.

Minėta aplinkybė leidžia laikyti I. Kantą vienu iš „teisinės valstybės“ teoretikų. Tačiau I. Kanto praktinės filosofijos reikšmė tuo neišsemiama. I. Kanto kriticismas — posūkiu momentas filosofijoje. Visos vėlesnės socialinės filosofijos orientacija priklauso nuo I. Kanto kritinės filosofijos išvadų.

XVIII a. pabaigoje Vokietijoje susiformuoja istorinė teisės mokykla (G. Hugo, F. K. Savinji, G. Puchta). Ji pirmiausia kritikuoja požiūrį, kad žmogaus protas galys atrasti amžinus ir teisingus socialinio santykiavimo pagrindus. Protas esąs pernelyg silpnas, kad galėtų išrasti kažkokią naują valstybinę ar teisinę tvarką. Teisė atsirandanti savaime, nepriklausomai nuo įstatymų leidėjo valios, panašiai kaip kalba. Ji kylanti iš stichiškai susiklosčiusių bendravimo normų, iš „tautos dvasios“ gelmių (Š. Monteskjė, Dž. Viko įtaka). F. K. Savinji mano, kad kartu su tautos dvasia evoliucionuoja ir teisė. G. Puchta tai išreiškė formule — teisė turi istoriją. Protas negalys būti kriterijus įvertinti tam, kas egzistuoja. Bet kuri teisė istoriškai laikina, kintanti, bet kartu teisinga.

G. Hėgelis „Teisės filosofijoje“ kritikuoja šios mokyklos pažiūras už tai, kad jose, taikant istorizmo principą, atsisakoma racionalaus požiūrio. Jis paneigia šios mokyklos teoretikų išvadą, jog tai, kas pozityvu ir istoriškai konkrečiu, galėtų pasitarnauti kaip autoritetas. Taj, ką G. Hugo laiko istorine vertybe, proto požiūriu esą laikina. Šios mokyklos metodą G. Hėgelis vadina apgaule, nes teisingu pagrindu aiškinamas nevykęs reikalas. Teisės filosofijos uždaviniu G. Hėgelis laiko egzistuojančios valstybės ir teisės mokslinį pažinimą, o ne nurodymą, kokios jos turi būti. G. Hėgelio idealistinėje sistemoje tai, kas tikra, sutampa su tuo, kas protinga. Tačiau tikra, anot G. Hėgelio, esą tik tai, kas esminga ir būtina objektui. „Mokslas apie teisę yra filosofijos dalis. To-

dėl jis turi išplėtoti idėją, objekto protą, išreiškiančią iš sąvokos arba, kas yra tas pats, stebėti paties objekto savaimingą imanentinį vystymąsi¹⁰. Taigi G. Hegelio teisės koncepcija iš esmės priešinga istorinės teisės mokyklos teorijai. Pasaulio istorijos eiga G. Hegeliui yra pasaulio dvasios raidos atspindys. O pasaulio dvasios raida — tai laisvės realizavimasis. Teisė, kaip ir dorovė bei moralė, G. Hegelis laiko objektyvios dvasios raidos momentais. Objektyviojoje dvasioje laisvė įgauna savo tikrą būti, realumą, kai ji įsitvirtina valstybiniuose-teisiniuose institutuose. Teisės filosofijoje G. Hegelis parodo, kaip objektyviosios dvasios formos atsiskleidžia, kai teisės sąvoka realizuojasi tikrovėje. Teisės filosofijos objektu G. Hegelis laiko teisės idėją. Teisės idėja — tai teisės sąvokos ir jos realizavimosi, tikrosios būties vienovė. Taip objektyviosios dvasios sfera G. Hegelio filosofijoje tampa idealia politine-teisine tikrove.

Teisės sąvokos raidos pagrindinės pakopos yra abstrakti teisė, moralė ir dorovė. Abstrakti teisė — pirmoji teisės sąvokos konkretizacijos pakopa, reiškianti tai, kad teisės pagrinduose glūdi atskiro žmogaus laisvė, kuri realizuojama privatinės nuosavybės teise. Tuo remdamasis, G. Hegelis pagrindžia formalią, teisinę žmonių lygybę.

Moralė yra kita laisvės raidos pakopa. Asmuo, kaip abstrakčios teisės turėtojas, tampa laisvos moralinės valios subjektu. Subjektyvios laisvės reikalavimas reiškia, kad apie žmogų turi būti sprendžiama pagal jo paties nusistatymą savo elgesio atžvilgiu. Valstybės įstatymai negali būti taikomi nuomonėms — jie sankcionuoja tik poelgius. Bet moralinė sąžinė yra formali. O ar tai, ką asmuo laiko gėriu ir teisingumu, atitinka tikrąjį gėrį ir teisingumą, galima spręsti tik pagal moralinių vertinimų turinį. Moralinis subjektas negali nuspręsti, kas gera ir teisinga. Teisė ir pareiga, kaip proto ir dorybės įsikūnijimas, išreikštos valstybės įstatymuose.

Dorovė yra laisvės idėja, tapusi tikrove, abstrakčios teisės ir moralės konkretizacija valstybėje ir jos įstatymuose. Taigi savo teises individas gali įgyvendinti tik būdamas valstybės pilietis. Tačiau tokia regimybė galėjo susidaryti tik todėl, kad G. Hegeliui, K. Markso žodžiais tariant, valstybė egzistuoja tik kaip politinė valstybė.

Mėgindamas paaiškinti teisinę sąmonę iš jos pačios, G. Hegelis, taikliau K. Markso apibūdinimu, logikos objektą pakeičia objekto logika. Todėl teisinės sąmonės aiškinimas G. Hegelio filosofijoje tolimas tikram istoriškumui.

XIX a. pirmojoje pusėje atsiradęs pozityvizmas (O. Kontas) atsisakė pretenzijų pažinti valstybės ir teisės esmę. Politinių mokslų uždaviniai imami sieti su paprastu empirinių faktų registravimu. Valstybės ir teisės vystymąsi O. Kontas sieja su žmogaus sąmonės evoliucija. Tris mąstymo būsenas — teologinę, metafizinę ir pozityvią — atitinka tam tikri politiniai-teisiniai visuomenės santykiai bei institutai. Tik „pozityvi politika“, kildinama iš O. Kontos sociologinės doktrinos, galinti įveikti teologines

¹⁰ Гегель Г. Сочинения.— М.—Л., 1934, т. 7, с. 24.

bei metafizines teisės aiškinimo apraiškas. O. Kontas paneigia individualistinių asmens teisių bei laisvių traktavimą ir subjektyvios teisės sąvoką keičia pareigos sąvoka. Pozityvioje politikos aiškinimo stadijoje teisės idėja negrįžtamai išnykstanti. Niekas neturį kitų teisių, išskyrus pareigų vykdymą. Tuo pagrindu ir privatinė nuosavybė imama laikyti ne teise, o socialine pareiga.

O. Konto koncepcijos pagrindines idėjas perėmė juridinis pozityvizmas, kuriame teisė laikoma akivaizdžiu, pozityviu faktu, nereikalaujančiu kokio nors vertybinio pagrindimo. Juridinio pozityvizmo teoretikai, aiškindami teisę, rėmėsi I. Kanto formaliu įstatymo traktavimu. Teisė jiems tapo gryna logine forma be jokio turinio. Tai buvo buržuazinei pasaulėžiūrai būdingo teisinio formalizmo išplėtojimas iki loginės pabaigos. Tačiau pozityvistinis požiūris pasirodė turįs ateitį. O. Konto sociologijoje galima išvelgti šiuolaikinių empiriškai orientuotų teisės teorijų ištakas.

XIX a. tampa įtakinga neokantinė teisės aiškinimo kryptis, kurios svarbiausias atstovas buvo R. Štamleris ir kuri rėmėsi Marburgo mokyklos filosofija. Gamtos reiškinių aiškinimui ši filosofija taikė priežastingumo principą, o kultūros reiškinius, taip pat teisę, aiškino kaip žmogaus valios, norų apraišką, taikydama tikslo kategoriją. Teisė R. Štamleriui yra „reguliuojanti forma“, pirminė „reguliuojamosios materijos“— socialinio ūkio, ekonomikos— atžvilgiu. Bet teisę, jo nuomone, negalima vaizduotis kaip kažkokį išorinį apvalkalą, ji— „socialinio gyvenimo idėją logiškai sąlygojantis elementas“, žmogaus „grynos valios“, „norėjimo“ formali kokybė, ypatingas būdas kelti bei realizuoti tikslus. Teisė, R. Štamlerio nuomone, priklauso mąstymo pasauliui, kurį mes vadiname „norėjimu“, t. y. „tikslų suvokimu“¹¹. Tokiomis pat „norėjimo“ formomis jis laikė moralę, papročius ir kt. Teisė nuo pastarųjų skiriasi savo privalomuoju pobūdžiu. Šioje teorijoje teisė nesiejama su jokių apibrėžtu turiniu. Mėginama spekuliatyviai atrasti idealią teisės esmę ir nueinama į formalizmą. Socialinis idealas neokantininkų filosofijoje dažnai lyginamas su kelrode žvaigžde.

Marksizmo požiūriu, teisinės sąmonės siejimas ne su praktine veikla, o su dvasiniais veiksniais, t. y. jos aiškinimas vadovaujantis idealistine metodologija, yra objektyviai sąlygotas reiškinys. Tik materialinio gyvenimo raida, pakitęs socialinės tikrovės turinys galėjo sudaryti pagrindą naujam, materialistiniam teisinės sąmonės prigimties aiškinimui.

¹¹ Зг. Штаммлер Р. Сущность и задачи права и правоведения.— М., 1908, с. 34—35.